

ПЕДАГОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ

УДК 37.015. 31:502.211:17.022

DOI: 10.28925/2311-2409.2020.34.7

Л. Сухомлинська,

науковий співробітник відділу
педагогічного джерелознавства та біографістики
ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського,
аспірант Інституту педагогіки НАПН України
1408koala@gmail.com

ORCID iD 0000-0003-3055-5392

**ПРОСВІТИТЕЛЬ І ПЕДАГОГ І.І. ГОРБУНОВ-ПОСАДОВ
ПРО ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО СВІТУ ЖИВОГО**

У статті висвітлено актуальну проблему — взаємодія людини і природи, людини та всіх інших живих створінь, вирішення якої вбачаємо в організації широких просвітницьких і педагогічних впливів на світоглядні цінності особистості починаючи з раннього дитинства; акцентовано на сучасному незадовільному стані справ у цій царині. Зазначено, що витoki розв'язання питання щодо виховання у дітей гуманного ставлення до всього живого віднаходимо у просвітницькій, педагогічній і практичній діяльності організацій та окремих діячів, які жили й працювали наприкінці XIX — початку XX ст. З-поміж багатьох персоналій того часу було вибрано постать Івана Івановича Горбунова-Посадова (1864–1940) як найбільш помітну, що має значну, але мало досліджену публіцистичну, художню, просвітницьку і педагогічну спадщину. Аналізу його гуманістичних ідей присвячена ця стаття. Цілісно схарактеризовано різноплановий доробок російського просвітника — нариси, оповідання, вірші, у яких розкрито добре, бережливе, піклувальне ставлення автора до природи, особливо до тварин, висвітлено його діяльність як редактора журналу та упорядника хрестоматій, що розкривають перед дітьми різноманітний і водночас вразливий світ живого. У статті представлено коло друзів, однодумців та співробітників І.І. Горбунова-Посадова (Л. Толстой, В. Чертков, Й. Пернер, О. Горбунова-Посадова, В. Лук'янська), які разом здійснювали цю просвітницьку місію. Висвітлено позицію і діяльність просвітителя як популяризатора ідеї вегетаріанства, активіста вегетаріанського руху, одного з організаторів 1-го Всеросійського вегетаріанського з'їзду і натхненника створення Московського вегетаріанського товариства. Особливу увагу звернено на педагогічні аспекти творчої спадщини педагога. Зокрема, вичленено й описано його конкретні поради щодо шляхів формування у дітей різного віку за допомогою школи і сім'ї любові, бережливого та піклувального ставлення до всіх без винятку тварин, навіть тих, які не викликають симпатії у дітей. Звернено увагу на діяльнісні аспекти виховного процесу, які полягали у майструванні годівниць для птахів, побудові будиночків для тварин тощо. Загальним висновком до викладеного стала думка про те, що ідеї та педагогічні підходи І. Горбунова-Посадова не втратили своєї значущості, а в умовах екологічних криз набувають гостро актуального значення і можуть бути використані в сучасній різнобічній педагогічній взаємодії між дорослими, дітьми і тваринами.

Ключові слова: вегетаріанство, гуманізація суспільства, діяльність, жорстокість, І. Горбунов-Посадов, любов, людина, милосердя, ознайомлення, педагогіка, підтримка, піклування, просвітництво, світ живого, солідарність, співчуття.

© Сухомлинська Л., 2020

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

Вступ. Сьогодні, коли в Україні відбуваються значні реформаційні та модернізаційні зрушення в освітній галузі, що відкривають нові виміри, нові напрями освітнього процесу, стає актуальним питання морально-етичного виховання дітей і молоді як базової потреби формування особистості, що має збагачуватися новим змістом, новою спрямованістю — милосердям і любов'ю до всього живого як важливим складником гуманістичного світогляду в умовах зростаючих соціальних викликів, екологічних катастроф та ризиків.

У цьому контексті великого значення набуває опертя на думки дослідників, які започаткували означений в педагогічній науці й практиці, напрям, що сьогодні набуває особливої актуальності та значущості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема історії виховання у дітей милосердного ставлення до світу живого ще не досягла достатнього рівня зацікавленості українських дослідників. З-поміж публікацій відзначимо кілька статей та дисертацій вітчизняних (Горопаха Н.М. [10]) та російських авторів (Зотов В.В. [14], Ібрагімова М.К. [15]). Більший інтерес до цієї проблеми виявляють відомі зарубіжні науковці В. Поттер [18] та П. Сінгер [20], у працях яких означено окремі аспекти проблеми, що розглядається. Особливий інтерес дослідників викликає педагогічна спадщина В. Сухомлинського (Е. Гартман [6], Сухомлинська Л.В. [21]). Доробок інших педагогів не став предметом їхнього аналізу, хоча вони зробили помітний внесок в історію виховання милосердного ставлення до тварин. Заслужують на увагу праці І.І. Горбунова-Посадова, спадщина якого в науковому просторі донині не розглядалася. Загальну характеристику його педагогічної та культурно-просвітницької діяльності здійснено в дисертації М. Ахметової «І.І. Горбунов-Посадов як діяч суспільно-педагогічного руху», водночас зазначаючи, що проблема гуманного ставлення до тварин залишилася поза увагою дослідниці [2].

Постановка мети — здійснити аналіз творчого доробку І.І. Горбунова-Посадова, визначити провідні напрями його концепції та розглянути можливість творчого використання його ідей у відповідній виховній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Еволюція життя на планеті Земля тривала протягом кількох геологічних епох, і серед них палеозой, мезозой, кайнозой. Сьогодні вважають, що людство ввійшло в нову епоху, названу неформальним геохронологічним терміном — антропоцен, коли саме людина найбільше впливає на планету, а наслідки цього процесу залишать відбиток на житті прийдешніх поколінь. З того часу, як людство вступило в добу антропоцену, світ незворотно змінився. Можна сказати, що людина заволоділа планетою і в позитивному, і в негативному сенсі.

Американська письменниця і дослідниця Діана Акерман вважає, що врятувати планету цілком можливо завдяки не тільки новим технологіям, а й новому погляду на світ. Але для цього людина має стати не винахідливим загарбником, а такою ж природною частиною довкілля, як скелі, які люди руйнують, річки, в які скидають відходи, і ліси, які висаджують або вирубують [1].

Людина не лише змінила планету, а й змінюється сама. Вибухове зростання населення і технологій, розселення людей по всій земній кулі, винищення цілих популяцій і видів тварин, пряме втручання в генетичну історію видів — усе це потребує від людини поведінки не господаря планети, а тимчасового користувача, який несе відповідальність за її стан. Особливо це стосується тваринного світу. Дотепер тваринам було відмовлено у наявності базових здатностей. Існувала думка, що тварини не спроможні відчувати, мислити, і більше того виявляти «людські» емоції — страх, прихильність, печаль чи радість. Вважали, що поведінка тварин керується лише інстинктами.

Але в усі часи лунали голоси, хоча й поодинокі, на користь відповідального ставлення до тварин. Такі знані вчені та філософи, як Рене Декарт, Джон Лок, Жан-Жак Руссо, Імануїл Кант, Артур Шопенгауер висловлювали думки про гуманне ставлення до тварин [19]. Аналіз спеціальних джерел, зокрема розвідок Івана Крейлкемпа з Університету Індіани (США) [26], переконує, що початок XIX століття ознаменувався різким підвищенням суспільного інтересу до захисту знедолених, особливо в Англії, де освічені верстви були стурбовані проблемами людей похилого віку, дітей з психічними розладами, і в решті-решт — становищем тварин.

Як ми зазначали у статті «Світ живого в педагогіці В. Сухомлинського», не можна стверджувати, що вітчизняні і російські дослідники зовсім не зверталися до цих питань [20]. З-поміж тих, хто замислювався над цими проблемами, назвімо, крім В. Сухомлинського, передусім Л. Толстого й І. Горбунова-Посадова.

Найменш дослідженою є постать Івана Івановича Горбунова-Посадова (1864–1940) — російського просвітителя, публіциста, поета, педагога-гуманіста. Він був прихильником вільного виховання, переконаним пацифістом і вегетаріанцем, противником будь-якого насильства, борцем зі смертною карою, пияцтвом, активним захисником прав тварин. Усе життя він «протестував проти жорстокостей людини, проповідував вегетаріанство, почуття братерства і рівноправності тварин з людиною, протиставлення хижаків-винищувачу друга-спостерігача», писав про нього Й. Перлер [17], російський видавець, журналіст, діяч вегетаріанського руху.

Іван Горбунов-Посадов народився у посаді Колпіно під Петербургом у родині інженера-меха-

ніка Іжорського заводу. Після 6-го класу комерційного училища покинув навчання, займався самоосвітою. Сповідуючи ідеї Л. Толстого, познайомився з ним, став популяризувати філософсько-етичні погляди великого письменника. З 1897 до 1925 р. очолював створене за ініціативи Л. Толстого кооперативне видавництво «Посередник», що спеціалізувалося на випуску доступної літератури для бідних верств населення. І.І. Горбунов-Посадов у перші десятиліття ХХ ст. був головним редактором журналу «Вільне виховання», навколо якого гуртувалися прогресивні освітяни [9]. Толстой дуже тепло ставився до Горбунова-Посадова про що свідчить така його характеристика у щоденнику від 9 лютого 1889 р.: «Дуже розумний і обдарований. І чистий. Легко полюбити його» (Толстой. ПЗТ. Т. 50. С. 38).

За випуск «політично сумнівної» літератури І.І. Горбунов-Посадов не раз був притягнутий до суду, його видання конфісковували, а сам він за випуск брошури «Коло читання Л. Толстого» 1913 р. був засуджений до одного року ув'язнення. Педагог займав активну громадянську позицію — виступав проти участі Росії у Першій світовій війні, у 1921 р. у Полтаві разом з В.Г. Короленком організував боротьбу з голодом.

Як активіст вегетаріанського руху (вегетаріанцем він став у 1889 р.), один з організаторів 1-го Всеросійського вегетаріанського з'їзду (Москва, квітень 1913 р.) і створеного у 1909 р. Московського вегетаріанського товариства, І.І. Горбунов-Посадов стає активним популяризатором ідей співчуття і милосердя до тварин. У 1890 р. він опублікував вірш «Нам життя дане», який яскраво і глибоко висловив сутність вегетаріанської ідеї, і став вегетаріанським гімном [7, с. 48].

У 1905 р. І.І. Горбунов-Посадов разом зі своєю колегою В. Лук'янською упорядкували і видали в Москві першу частину збірки «Друг тварин. Книга про піклування, співчуття й виховання любові до тварин. Гуманітарно-зоологічна хрестоматія», куди ввійшли вірші та проза різних авторів, спрямовані на виховання доброти і милосердя до тварин [11]. У 1914 р. у видавництві «Посередник» вийшла друга частина хрестоматії, упорядкована В. Лук'янською. Крім означених збірок, педагог мав задум видати хрестоматії «Друг рослин» і «Друг людини», який не був реалізований. Однак у керованому ним видавництві «Посередник» І.І. Горбунов-Посадов видав книгу англійського літератора та просвітителя Говарда Вільямса «Етика їжі або моральні основи вегетаріанського харчування» з передмовою Л. Толстого «Перший щабель» [23], присвячену «безубойному» (рос.) харчуванню. Як зауважує Петер Бранг, німецький літературознавець-славіст, можливо вперше слово «безубойный» ввів у обіг Володимир Григорович Чертков, філософ-біо-

центрист, засновник видавництва «Посередник», друг Толстого і Горбунова-Посадова. Саме він навітернув Толстого до вегетаріанства [4, с. 81]. У журналі «Вегетаріанський огляд», який видавав Й. Перепер у Києві з 1910 по 1915 р., він опублікував свою фундаментальну (в 7 главах) статтю «Про вбивство живих істот» (1911 г. № 1–5). У 1912 р. її було передруковано у «Посереднику» під назвою «Життя одне» [25].

Аналіз художніх творів І.І. Горбунова-Посадова: «Рох та його собака», «Обірвана дружба», «Народні легенди про святих та їхніх друзях тваринах», «Ніч із вовком» та ін. [7, с. 227–228] засвідчує, що їх тематичною домінантою є етичне ставлення до тварин.

Дружина просвітителя Олена Євгенівна Горбунова-Посадова (1878–1955) — дитяча письменниця, педагог, була його соратницею та однодумницею. З 1900 р. брала активну участь у діяльності «Посередника» як авторка і укладачка матеріалів для дітей. Її першими книжками були спогади та дитячі оповідання: «Наші зелені друзі-дерева» (1899), «Наші звірятка» (1904). Ініціювала нову вільну трудову школу («Дім вільної людини»), працювала в журналі «Вільне виховання», була редакторкою дитячого журналу «Маяк» [16].

Помер Іван Іванович Горбунов-Посадов 12 лютого 1940 р. у Москві.

Найважливішим екоетичним твором, який випередив свій час, і завдяки якому його називають «апостолом екологічної етики» [3], є публіцистично-філософський нарис педагога «Милосердя до тварин і виховання наших дітей», опублікований в журналі «Вільне виховання» у 1909 р., а у 1910 р. оприлюднений видавництвом «Посередник» окремою брошурою у «Бібліотеці нового виховання і освіти та захисту дітей» [8]. Цю працю можна сміливо віднести до скарбниці екоетичної думки, бо у ній автор одним із перших у Росії, порушує питання про права всіх живих істот.

Книжка містить 14 розділів, у кожному з яких автор досліджує та піддає нищівній критиці причини і наслідки жорстокого поводження з тваринами, наполягає на тому, що людина є лише часткою всього розмаїття життя на планеті (не завжди кращою), доводить, що виховувати милосердя, повагу до прав тварин, ставлення до них як до істот, рівних людині, потрібно з раннього дитинства.

Автор замислюється над тим, що усвідомлення єдності, рівноправ'я всього живого і повага до кожної живої істоти не властиві представникам всіх верств населення. «Неповагою до прав тварин на життя, до права їх на хоч якусь частку свободи, на увагу, на милосердне ставлення до них, неповагою цією люди переймаються з дитинства, — стверджує просвітитель, — вбираючи це

з ранніх днів з оточуючої їх атмосфери, привчаючись дивитися на тварин спочатку як на іграшку, потім як на машину, створену лише для зручності і для задоволення примх людини, як на річ, з якою людина має право робити все, що їй заманеться» [8, с. 8].

У наступних розділах автор-гуманіст з великим боєм докладно описує страждання свійських і диких тварин, які потерпають від експлуатації людиною або ж яких просто винищують задля розваги. Мова йде про тварин, які протягом тисячоліть жили поруч з людиною, про коней і рогату худобу, які перевозили, одягали і годували її, яким людина безкінечно зобов'язана [8, с. 9]. У творі детально описані жахливі умови утримання цих тварин, відсутність медичної допомоги, тяжка, виснажлива праця та жахлива смерть на бійнях.

Щодо іншої свійської худоби та птиці, особливо обурює автора разюча невідповідність між декларованими засадами християнської етики та ставленням до «братів наших менших», особливо коли йдеться про «гастрономічні» традиції пасхального тижня.

Він зазначає, що «уся атмосфера цих днів Світлого свята є суцільною наругою над християнським духом. Практично весь обряд цих свят майже для всієї християнської маси звівся до пияцтва та обжерливості, заради якої здійснюються міриади убивств тварин, так наче перша заповідь смиренного Учителя є не любов, а заклик до вбивства, до умертвіння життя, до гігантської гекатомби кривавих жертв. Люди, які мають себе за послідовників Учителя любові, Учителя життя, що співпадає з основами вищого розуму, не можуть придумати нічого кращого, ніж вшановувати його столами, переповненими пляшками, що отруюють розум і серце людини отрутою та тареллями зі шматками зарізанних Божих тварей» [8, с. 22].

Також автор висловлює негативне ставлення до полювання як до убивства заради розваги, а не задоволення потреби у необхідному харчуванні.

І.І. Горбунов-Посадов описує злочини, які чинять люди щодо тварин, винищують цілі види, знущаються у себе в полоні, тримають у клітках та зоологічних садах, спричиняють загибель «величніших представників тваринного царства від куль та пасток диких та освічених спортсменів» [8, с. 30]. Негативно автор ставиться і до риболовлі.

Просвітителю ставить логічне питання: а що ж треба робити аби запобігти жорстокості, знуцанням, недбалості і бездумному винищенню тваринного світу? Як виховати в людях милосердя та співчуття до всього живого на Землі? І сам відповідає на питання, і це є найбільш цінним з точки зору нашого дослідження. Він переконаний, що «задля роботи у цьому напрямі є декілька шляхів, але найбільш дієвим засобом, найкращим для цього є виховання дітей, виховання май-

бутніх людей в дусі людяності, в дусі уважного, розумного, справедливого, людяного ставлення до всіх живих істот» [8, с. 32].

Автор детально описує своє бачення такого виховання. Ці методи сьогодні виглядають дієвими і актуальними, попри те, що були запропоновані більше 100 років тому. Вони можуть бути використані сучасними вихователями, педагогами, батьками, захисниками тварин.

Першим і найбільш дієвим методом виховання автор вважає ґрунтовне вивчення життя тварин. На його думку таке знайомство має відбуватися не зі сторінок книги, хоча й такий спосіб досить продуктивний, але спостереження і обговорення побаченого є більш корисним та інформативним. «...Скільки цікавості, поваги, симпатії можуть привнести до дитячої душі спостереження» [8, с. 34].

Горбунов-Посадов пропонує проводити уроки на природі, спостерігати за життям тварин і птахів у їх природному середовищі. До того ж підкреслює важливість дослідження життя «потворних або страшних тварин: жаб, сов, вужів, кажанів, кротів т. ін., урівнявши їх в правах на інтерес та симпатію людей...» [8, с. 35]. Він рекомендує використовувати новітнє на той час фотографування для пізнання тваринного світу замість вівісекції, вбивства тварин для створення опудал, колекцій комах. Запропонований ним метод набагато випередив свій час: він пропонує вивчати життя і поведінку тварин у природних умовах, а спостереження у клітках та зоопарках вважає негуманними і несправедливими [8, с. 35]. Натомість він пропонує влаштувати кімнатні спостереження за перетворенням метелика, або ж зробити маленьку пасіку, або мурашину ферму зі склом, обладнати маленькі водойми для виведення жабок або ж тритонів.

Автор наголошує, що практична діяльність сприяє живому спілкуванню дітей із тваринами і вихованню гуманного ставлення до них. Педагог докладно описує, яку роботу можуть виконувати діти різних вікових груп. Найменші діти можуть піклуватися про хатніх тварин: собак та кішок — облаштовувати спальне місце, годувати, привчати до туалету, вигулювати собак. Старші діти можуть майструвати годівнички та місця для гніздування птахів, годувати їх. Підлітки, особливо у сільській місцевості, можуть навчатися дбати про свійських тварин, створюючи для них достойні умови існування.

У тогочасних школах старших учнів вчили надавати першу допомогу при пораненнях людям. Педагог вважає, що не було б зайвим знайомити дітей з елементарними прийомами надання першої допомоги тваринам: як обробляти рану, накладати шину на зламану лапу, як допомогти пташці зі зламаним крилом тощо [8, с. 49]. У вихованні гуманного ставлення до тварин не остання роль належить художній та популярній літера-

турі. Горбунов-Посадов рекомендує для дитячого читання твори Толстого, Тургенєва, Гаршина, Сетон-Томпсона та інших, «пронизані безкінечною любов'ю до тварин, можуть впасти благодатним дощем на дитячу душу. ...Іноді такі твори можуть спричинити цілий переворот у житті дитини» [8, с. 51].

Горбунов-Посадов вважає, що дітей необхідно заохочувати до самоврядування та самоорганізації щодо вивчення та захисту тварин, адже пробуджуючи у шкільному середовищі такі інтереси, педагог створює хороше підґрунтя для шкільної взаємодії з метою вивчення життя тварин та заступництва.

Розглянемо як автор пропонує здійснювати цю виховну програму. Провідниками у виконанні цих завдань передусім мають бути сім'я і школа. Там, де не може впоратися сім'я, відповідальність покладається на школу. «Вже час народним учителям самим взятися до цього діла, зрозуміти всю важливість його у виховному та освітньому плані» — пише педагог. Навіть невеликий час, присвячений повчальним, надихаючим бесідам з учнями, власний приклад гуманного ставлення до тварин може багато зробити [8, с. 48–49]. Педагог у своїх роздумах порушує глибокі філософські, гуманітарні питання: чи можливе благо та справедливість для всіх живих істот на землі і як цього досягти. Він намагається відповісти на закиди потенційних критиків, які лунають і сьогодні: як бути з шкідливими комахами; чи використовувати пестициди для обробки сільськогосподарських угідь; як бути з хижими тваринами, що нападають на людей; необхідність вживання тваринного жиру жителями північних регіонів; чи повинні годувати дітей тваринною їжею батьки-вегетаріанці та багато інших.

Автор напрочуд мудро зауважує, що будь-який рух, навіть непомітні зусилля наближають справжнього друга тварин до гуманізації суспільства щодо поводження з тваринами [8, с. 54].

Не оминає автор і проблему вегетаріанства, яка нині є популярною: «Серед нас навіть такий простий крок у ставленні до тварин як відмова від м'ясної їжі заради того, аби не брати участі у вбивстві тварин, видається чимось особливим, якоюсь жертвою або нісенітницею, безглуздя, згубою» [8, с. 54].

Також Горбунов-Посадов відкидає закиди у тому, що він мало переймається стражданнями людей на протигагу стражданням тварин. Автор говорить, що одне ні в якому разі не виключає іншого. Якщо ми хочемо аби дитина стала гармонійно розвинутою особистістю, ми повинні навчити її емпатії, непримиримості до страждань всіх живих істот, нетерпимості до знущань над тваринами [8, с. 56].

У додатку до свого твору І.І. Горбунов-Посадов пропонує перелік книг про тварин, виданих

за його редакцією. Разом із хрестоматією «Друг тварин. Книга про піклування, співчуття й виховання любові до тварин. Гуманітарно-зоологічна хрестоматія» (ч. 1) [11], та іншими творами вони були рекомендовані для читання в різних навчальних закладах.

Ми вважаємо, що твори І.І. Горбунова-Посадова звучать сучасно і актуально, питання, поставлені ним, не втратили своєї гостроти. Адже сьогодні проблеми гуманного ставлення до живого, до ресурсів нашої планети, загалом її виживання хвилюють все більшу кількість людей. І, звичайно, сучасне виховання не має стояти осторонь цієї тематики. Ідеї та твори педагога можуть бути використані сучасними педагогами-вихователями поряд з творами інших педагогів-гуманістів (Л. Толстого, В. Сухомлинського, Я. Корчака).

Висновки. Гуманізація сучасного суспільства — це довготривалий процес. Книга про милосердне ставлення до тварин і виховання дітей була написана 100 років тому. За цей час людство досягло вагомих результатів у боротьбі за права тварин. У багатьох країнах заборонено хутрове виробництво [12], використання тварин у цирках [4]. У жовтні 2019 р. зареєстровано законопроект про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення законодавства в сфері поводження з тваринами, який забороняє діяльність цирків з використанням тварин в Україні з 2023 р. [13], посилено кримінальну відповідальність за знущання над тваринами [5]. Методи виховання, запропоновані Горбуновим-Посадовим, можуть бути використані в сучасній школі з метою формування у дітей гуманного ставлення до живого та й загалом для формування емоційного інтелекту — однієї з основних компетентностей людини майбутнього. Це спостереження за живою природою, фотографування та зйомки відео, читання спеціальної та художньої літератури, перегляд освітніх каналів про природу, таких як Animal Planet, National Geographic, Discovery Science та ін. Також це можуть бути колективні або ж індивідуальні відвідування притулків для тварин, облаштування в школах «пташиних лікарень» або пунктів першої допомоги для тварин, лекції про веганство та вегетаріанство. Як ми вже наголошували у попередніх публікаціях [22], створення саме такого навчально-виховного середовища у єднанні з природою, рослинами та тваринами, покликане формувати світогляд, біхевіоральні патерни, націлені на збереження довкілля, життя на планеті.

Тоді здійсняться пророчі слова гуманіста І.І. Горбунова-Посадова: діти нових поколінь «будуть людьми в істинному сенсі цього слова, вони виконають у цьому світі своє людське, а не лише тваринне, призначення, тому що людині призначено принести у світ нову ідею, і ця ідея є ідея єдності та святенності життя, ідея великого братства всіх істот» [8, с. 58].

ДЖЕРЕЛА

1. Акерман Диана. Эпоха человека. Мир, созданный нами. Санкт-Петербург: Питер, 2016. 320 с.
2. Ахметова М. И.И. Горбунов-Посадов как деятель общественно-педагогического движения: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1998. 190 с.
3. Борейко В. Иван Иванович Горбунов-Посадов как апостол экологической этики. *Гуманитарный экологический журнал*. 2007. Т. 9. №4 (27). С. 25–28.
4. Бранг Петер. Россия неизвестная: История культуры вегетарианских образов жизни от начала до наших дней. Москва: Языки славянской культуры, 2006. 568 с. URL: <https://mybook.ru/author/peter-brang/rossiya-neizvestnaya-istoriya-kultury-vegetariansk/read/?page=6>
5. Веселощі, що базуються на тортурах: Чому весь світ відмовляється від циркових вистав за участю тварин. URL: <https://www.google.com.ua/amp/s/ua.112.ua/golovni-novyni-veseloshchi-zasnovani-na-torturakh-chomu-ves-svit-vidmovliaietsia-vid-tsyrkovykh-vystav-za-uchastiu-tvaryn-454156-amp.html>
6. В Україні набув чинності закон щодо запровадження гуманного ставлення до тварин. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2279410-zakon-pro-posilenna-pokaranna-za-zorstoke-povodzenna-z-tvarinami-nabuv-cinnosti.html>
7. Гартманн Э. В.А. Сухомлинский — критик советской и капиталистической системы. Новый взгляд на наследие классика педагогики. *Историко-педагогический альманах ВЛАДИ*. 2010. № 3 (4). С. 60–73.
8. Горбунов-Посадов И. Песни братства и свободы и наброски в прозе. Том I. 1882–1913 гг. Москва: Изд. автора, 1928.
9. Горбунов-Посадов И. Сострадание к животным и воспитание наших детей. (Б-ка нового воспитания и образования и защиты детей / под. ред. И. Горбунова-Посадова. Вып. XLVI). Москва: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и Л. Пименовская ул., соб. д., 1910. 60 с.
10. Горбунов-Посадов Иван Иванович. URL: http://tolstoy-manuscript.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=47:f14&catid=3:c-family-guide&Itemid=10
11. Горопаха Н.М. Проблемні методи формування у старших дошкільників ціннісного ставлення до природи. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: мат-ли XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців* (м. Рівне, 16 травня 2018 р.) Рівне, 2018. С. 41–43.
12. Друг животных: кн. о внимании и любви к животным: гуманист.-зоол. хрестоматия: пособ. для преподавания в школе и в семье основных начал человеческого отношения к животным и правильного обращения с ними [в 2 ч.] / сост. И. Горбунов-Посадов, В. Лукьянская. Москва: Типо-литогр. Т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1902–1913. 348 с.
13. Заборона виробництва і продажу хутра у світі. Актуальна інформація. URL: <https://rubryka.com/2020/08/13/fur-bans/> (дата звернення: 08.10.2020).
14. Зареєстровано новий законопроект, який забороняє використання тварин у цирках з 2023 року. URL: https://zik.ua/news/2019/10/11/zareiestrovano_novyuy_zakonoproiekt_yakyy_zaboronyaie_vykorystannya_tvaryn_u_1666275
15. Зотов В.В. Воспитание морально-ценностного отношения к животным у младших школьников: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1998. 147 с.
16. Ибрагимова М.К. Педагогические условия воспитания у детей старшего дошкольного возраста заботливого отношения к животным: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1999. 17 с.
17. Лебрен Виктор. Воспоминания личного секретаря Л.Н. Толстого. Комментарии Б.В. Аверина и А.А. Шонне. *Русский миръ. Пространство и время русской культуры*. 2013. № 8. С. 73–107.
18. Перпер И. И.И. Горбунов-Посадов как деятель вегетарианского движения. *Сорок лет службы людям: сб. ст., посвящ. обществ.-лит. и книгоизд. деятельности И.И. Горбунова-Посадова* / под ред. Н.Н. Гусева и М.В. Муратова. Москва: Изд. авторов, 1925. С. 88–91.
19. Поттер В.Р. Биоэтика: мост в будущее. Киев: Изд-во «Вадим Карпенко», 2002. 216 с.
20. Права тварин. URL: https://znaimo.com.ua/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D1%82%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD
21. Сінґер Пітер. Визволення тварин [текст] ; пер. з англ. Катерина Гуменюк. Київ: Пабулум, 2019. 456 с.
22. Сухомлинська Л. Світ живого у педагогіці Василя Сухомлинського. *Наукові записки. Педагогічні науки*. Кропивницький, 2018. Вип. 171. С. 223–229.
23. Сухомлинська Л.В. Шкільний сад — складова освітньо-виховного середовища школи Сухомлинського. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр.* Рівне, 2019. Вип. 10. С. 119–128. DOI: 10.35619/iuu.v0i10.155
24. Уильямс Говард. Этика пищи, или Нравственные основы безубойного питания для человека: собр. жизнеописаний и выдержек из соч. выдающихся мыслителей всех времен; пер. с англ. (The Ethics of Diet, by Howard Williams M.A.); со вступ. ст.: «Первая ступень» Льва Николаевича Толстого. [Соч.] Хауарда Уильямса. 2-е изд. *Посредник*. Москва, 1910. XXXII. 388 с.

25. Чертков В. Жизнь одна (Об убийстве живых существ). Издание «Посредника», Москва, 1912, № 992. URL: <http://www.vita.org.ru/library/philosophy/chertkov-life-one.htm>
26. Kreilkamp Ivan. The Ass Got a Verdict: Martin's Act and the Founding of the Society for the Prevention of Cruelty to Animals, 1822. BRANCH: Britain, Representation and Nineteenth-Century History. 2012. URL: http://www.branchcollective.org/?ps_articles=ivan-kreilkamp-the-ass-got-a-verdict-martins-act-and-the-founding-of-the-society-for-the-prevention-of-cruelty-to-animals-1822 (дата звернення: 13.10.2020).

REFERENCES

1. Akerman, Diana (2016). Epokha cheloveka. Mir, sozdannyy nami [The Human Age. The World Shaped by Us]. Sankt-Peterburh: Pyter, 320 p. (in Russian).
2. Akhmetova, M. (1998). I. I. Gorbunov-Posadov kak deiatel obshchestvenno-pedagogicheskogo dvizheniia [I. I. Gorbunov-Posadov as a Figure in the Social and Pedagogical Movement]: dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.01, Moskva, 190 p. (in Russian).
3. Boreiko, V. (2007). Ivan Ivanovich Gorbunov-Posadov kak apostol ekologicheskoi etiki [Ivan Ivanovich Gorbunov-Posadov as an Apostle of Environmental Ethics]. *Gumanitarnyi ekologicheskii zhurnal*, T. 9, № 4 (27), pp. 25–28 (in Russian).
4. Brang, Peter (2006). Rossiia neizvestnaia: Istoriia kultury vegetarianskikh obrazov zhizni ot nachala do nashikh dnei [Russia is Unknown: The history of the culture of vegetarian lifestyles from the beginning to the present day]. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury, 568 p. (in Russian).
<https://mybook.ru/author/peter-brang/rossiya-neizvestnaya-istoriya-kultury-vegetariansk/read/?page=6>
5. Veseloshchi, shcho bazuiutsia na torturakh: Chomu ves svit vidmovliaietsia vid tsyrkovykh vystav za uchastiu tvaryn [Fun Based on Torture]. (in Ukrainian).
<https://www.google.com.ua/amp/s/ua.112.ua/golovni-novyni/veseloshchi-zasnovani-na-torturakh-chomu-ves-svit-vidmovliaietsia-vid-tyrkovykh-vystav-za-uchastiu-tvaryn-454156-amp.html>
6. V Ukraini nabuv chynnosti zakon shchodo zaprovadzhennia humannoho stavlennia do tvaryn [Law on the Introduction of Humane Treatment of Animals has Entered into Force in Ukraine]. (in Ukrainian).
<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2279410-zakon-pro-posilenna-pokaranna-za-zorstoke-povodzenna-z-tvarinami-nabuv-cinnosti.html>
7. Hartmann, E. (2010). V. A. Sukhomlinskyi — krytyk sovetskoï y kapitalisticheskoi systemy. Novyi vzglyad na nasledie klassika pedagogiki [Sukhomlinsky V. A. as a Critic of the Soviet and Capitalist System]. *Istoriko-pedagogicheskii almanakh VLADY*, № 3 (4), pp. 60–73 (in Russian).
8. Gorbunov-Posadov, I. (1920). Pesni bratstva i svobody i nabroski v proze. [Songs of Brotherhood and Freedom and Prose Sketches]. Tom I, 1882–1913 gg. Moskva: Izd. avtora (in Russian).
9. Gorbunov-Posadov, I. (1910). Sostradaniie k zhyvotnym i vospitanie nashikh detei [Compassion for Animals and Raising Our Children]. (B-ka novogo vospytaniia i obrazovaniia i zashchity detei. Pod. red. I. Gorbunova-Posadova. Vyp. XLVI). Moskva: Typo-lytografiia T-va I. N. Kushnerev i L. Pymenovskaia ul., sob. d., 60 p. (in Russian).
10. Gorbunov-Posadov Ivan Ivanovich (in Russian).
http://tolstoy-manuscript.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=47:f14&catid=3:c-family-guide&Itemid=10
11. Horopakha, N. M. (2018). Problemni metody formuvannia u starshykh doshkilnykiv tsinnisnogo stavlennia do pryrody [Problem-based Methods of Forming a Value Attitude to Nature in Older Preschoolers]. *Nauka, osvita, suspilstvo ochyma molodykh: materialy XI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh naukovtsiv, m. Rivne, 16 travnia 2018 r., Rivne*, pp. 41–43 (in Ukrainian).
12. Drug zhyvotnykh: kn. o vnimanii i liubvi k zhyvotnym: humanyt.-zool. Khrestomatyia: posobyie dlia prepodavaniia v shkole i v semie osnovnykh nachal chelovechnoho otnosheniia k zhyvotnym i pravilnogo obrashcheniia s nimi [Friend of Animals]. (1902–1913). Sost. I. Gorbunov-Posadov, V. Lukianskaia: [v 2 ch.], Moskva: Typo-litogr. T-va I. N. Kushnerev i K., 348 p. (in Russian).
13. Zaborona vyrobnytstva i prodazhu khutra u sviiti. Aktualna informatsiia. [Prohibition of Production and Sale of Fur in the World]. (in Ukrainian).
<https://rubryka.com/2020/08/13/fur-bans/>
14. Zareiestrovano novyi zakonoproiekt, yakyy zaboroniaie vykorystannia tvaryn u tsyrkakh z 2023 roku. [A New Bill Banning the Use of Animals in Circuses has been Registered]. (in Ukrainian).
https://zik.ua/news/2019/10/11/zareiestrovano_novyy_zakonoproiekt_yakyy_zaboronyaie_vykorystannya_tvaryn_u_1666275
15. Zotov, V. V. (1998). Vospitanie moralno-tsennostnogo otnosheniia k zhyvotnym u mladshikh shkolnikov [Education of Moral and Value Attitude for Animals in Younger Schoolchildren]: dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Moskva, 147 p. (in Russian).

16. Ibragimova, M. K. (1999). Pedagogicheskie usloviia vospitaniia u detei starsheho doshkolnogo vozrasta zabolivogo otnosheniya k zhitovnym [Educational Conditions for the Upbringing of a Caring Attitude towards Animals in Older Preschoolers]: avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Moskva, 17 p. (in Russian).
17. Lebn, Viktor (2013). Vospominaniia lichnogo sekretaria L. N. Tolstogo [Memoirs of Leo Tolstoy's Personal Secretary]. Kommentarii B. V. Averina i A. A. Shonne. *Russkii mir. Prostranstvo i vremia russkoi kultury*, № 8, pp. 73–107 (in Russian).
18. Perper, I. I. (1925). I. Gorbunov-Posadov kak deiatel vegetarianskogo dvizheniia [I. Gorbunov-Posadov as a Figure of the Vegetarian Movement]. Sorok let sluzhby liudiam: sb. st., posviashch. obshchestv.-lit. i knigoizd. deiatelnosti I. I. Gorbunova-Posadova, pod red. N. N. Guseva i M. V. Muratova, Moskva: Izd. avtorov, pp. 88–91 (in Russian).
19. Potter, V. R. (2002). Bioetika: most v budushchee. [Bioethics: Bridge to the Future]. Kiev: Izd. «Vadim Karpenko», 216 p. (in Russian).
20. Prava tvaryn. [Animal Rights]. (in Ukrainian).
https://znaimo.com.ua/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D1%82%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD
21. Singer, Piter (2019). Vyzvolennia tvaryn [Animal Liberation]. Piter Singer: per. z anhl. Kateryna Humeniuk, Kyiv: Pabulum, 456 p. (in Ukrainian).
22. Sukhomlynska, L. (2018). Svit zhyvoho u pedahohitsi Vasylia Sukhomlynskoho [The World of All Life in the Pedagogy of Vasyl Sukhomlynsky]. *Naukovi zapysky. Pedahohichni nauky*, Kropyvnytskyi, Vyp. 171, pp. 223–229 (in Ukrainian).
23. Sukhomlynska, L. V. (2019). Shkilnyi sad — skladova osvitho-vykhovnoho seredovyscha shkoly Sukhomlynskoho [School Garden as a Component of Educational Environment of the Sukhomlynsky School]. *Innovatyka u vykhovanni: zb. naukovykh prats*. Rivne, Vyp. 10, pp. 119–128 (in Ukrainian). DOI: 10.35619/iiu.v0i10.155
24. Uyliams Govard (1910). Etika pishchi, ili Nravstvennyie osnovy bezuboinogo pitaniia dlia cheloveka: sobr. zhizneopisaniia i vyderzhki iz soch. vydaiushchikhsia myslitelei vsekh vremen: per. s angl. (The Ethics of Diet, by Howard Williams M. A.): so vstup. st.: «Pervaia stupen» Lva Nikolaevicha Tolstogo [The Ethics of Diet]. [Soch.] Govarda Uyliamsa, 2-e izd., Moskva: Posrednik, XXXII, 388 p. (in Russian).
25. Chertkov, V. (1912). Zhizn odna (Ob ubiistve zhivykh sushchestv) [One Life (On the Killing of Living Beings)]. Izdaniie «Posrednika», Moskva, № 992 (in Russian).
<http://www.vita.org.ru/library/philosophy/chertkov-life-one.htm>
26. Kreilkamp, Ivan. The Ass Got a Verdict: Martin's Act and the Founding of the Society for the Prevention of Cruelty to Animals, 1822. BRANCH: Britain, Representation and Nineteenth-Century History. 2012.
http://www.branchcollective.org/?ps_articles=ivan-kreilkamp-the-ass-got-a-verdict-martins-act-and-the-founding-of-the-society-for-the-prevention-of-cruelty-to-animals-1822

Л. Сухомлинская

ПРОСВЕТИТЕЛЬ И ПЕДАГОГ И.И. ГОРБУНОВ-ПОСАДОВ О ФОРМИРОВАНИИ У ДЕТЕЙ ЦЕННОСТНОГО ОТНОШЕНИЯ КО ВСЕМУ ЖИВОМУ

В статье освещается актуальная проблема — взаимодействие человека и природы, человека и всех других живых существ, решение которой видится в организации широких просветительских и педагогических воздействий на мировоззренческие ценности личности начиная с раннего детства; акцентировано на современном неудовлетворительном состоянии дел в этой области. Отмечено, что истоки решения проблемы воспитания у детей гуманного отношения ко всему живому находятся в просветительской, педагогической и практической деятельности организаций и отдельных деятелей, которые жили и работали в конце XIX — начале XX в. Среди многих исторических личностей того времени была избрана фигура Ивана Ивановича Горбунова-Посадова (1864–1940) как наиболее заметная, имеющая значительное, но мало исследованное публицистическое, художественное, образовательное и педагогическое наследие. Анализу его гуманистических идей посвящена эта статья. Целостно охарактеризовано разноплановое наследие российского просветителя — очерки, рассказы, стихи, в которых раскрывается доброе, бережное, заботливое отношение автора к природе, особенно к животным. Всесторонне освещается его деятельность в качестве редактора журнала и составителя хрестоматий, раскрывающих перед детьми разнообразный и одновременно уязвимый мир живого. В статье представлен круг друзей, единомышленников и сотрудников И.И. Горбунова-Посадова (Л. Толстой, В. Чертков, И. Перпер, Е. Горбунова-Посадова, В. Лукьянская), которые вместе осуществляли эту гуманную миссию. Освещается позиция и деятельность просветителя как популяризатора идеи вегетарианства, активиста вегетарианского движения, одного из организаторов 1-го Всероссийского вегетарианского съезда и вдохновителя создания Московского вегетарианского общества. Особое внимание обращено на педагогические аспекты творческого наследия педагога.

В частности, выделены и описаны конкретные советы относительно путей формирования у детей разного возраста с помощью школы и семьи любви, бережного и заботливого отношения ко всем без исключения животным, даже тем, которые не вызывают симпатии у детей. Обращается внимание на деятельностные аспекты воспитательного процесса, которые заключались в изготовлении кормушек для птиц, построении домиков для животных и т. п. Общим выводом к изложенному стала мысль о том, что идеи и педагогические рекомендации И. Горбунова-Посадова не потеряли своей значимости, а в условиях экологических кризисов приобретают остро актуальное значение и могут быть использованы в современном разностороннем педагогическом взаимодействии между взрослыми, детьми и животными.

Ключевые слова: вегетарианство, гуманизация общества, деятельность, жестокость, забота, И. Горбунов-Посадов, любовь, милосердие, мир живого, ознакомление, педагогика, поддержка, просвещение, солидарность, сострадание, человек.

L. Sukhomlynska

ENLIGHTENER AND EDUCATOR I. I. GORBUNOV-POSADOV

ABOUT DEVELOPMENT OF VALUABLE ATTITUDE TO LIVING BEINGS WORLD AMONG CHILDREN

This article raises the actual problem of relationship between human and nature, human beings and all other creatures. We see the solution of the problem in initiating of broad educational and pedagogical influences on philosophical values of the individual, starting from early childhood; emphasis is placed on the current unsatisfactory situation in this area. It is noted that the origins of solving the problem of educating children in a humane attitude to all life can be found in the educational, pedagogical and practical activities of organizations and individual figures who lived and worked in the late 19 — early 20 century. Among other prominent historical figures of the time, the figure of Ivan Ivanovych Horbunov-Posadov (1864–1940) was chosen as the most notable, with a significant but largely unstudied journalistic, artistic, educational and pedagogical heritage. This article is devoted to analysis of his humanistic ideas. The Russian educator's diverse personal heritage is completely described — essays, stories, poems, that reveal the author's kind, protective, caring attitude to nature, especially to animals, as well as his work as magazine editor and compiler of reading books showing children diverse and at the same time vulnerable world of all living beings. The article presents a circle of friends, like-minded persons and employees of I. I. Gorbunov-Posadov (L. Tolstoy, V. Chertkov, I. Perper, O. Horbunova-Posadova, V. Lukianska), who carried out this humane mission. Educator's position and activity as a popularizer of vegetarianism, an activist of the vegetarian movement, one of the organizers of the 1st All-Russian Vegetarian Congress and the inspirer of the Moscow Vegetarian Society are highlighted. Particular attention is paid to pedagogical aspects of teacher's creative heritage. The article in particular highlights and describes his specific advice on ways to form in children of different ages through school and family love, care and concern for all animals, even those that do not cause sympathy in children. Attention is paid to activity-based aspects of the educational process consisting in making bird feeders, constructing animal houses, and so on. The general conclusion to the above was a thought that the ideas and pedagogical approaches of I. I. Gorbunov-Posadov have not lost their significance, and in environmental crises become urgently relevant and can be used in modern multifaceted pedagogical interaction between adults, children and animals.

Key words: a living beings world, acquaintance, activity, care, compassion, cruelty, education, human, humanization of society, I. Gorbunov-Posadov, love, support, solidarity, teaching, vegetarianism.

Рецензент

Федяева В.Л., д-р пед. наук, проф.

Стаття надійшла до редакції 27.10.2020 р.

Прийнято до друку 02.11.2020 р.